

LEER
MIJ
MIJN
VADER
KENNEN

OVER OORLOGSVERLEDEN EN FAMILIETRAUMA

JAAP GOUDSMIT

UITGEVERIJ PLUIM
AMSTERDAM/ANTWERPEN

Eerste druk, september 2026

© 2026 Jaap Goudsmit

Omslagontwerp Bloemendaal & Dekkers

Omslagbeeld collectie familie Goudsmit

Typografie binnenwerk Perfect Service

Auteursfoto Julie Blik

Productiebegeleiding Tim Beijer

Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 934 2083 0

NUR 320

www.uitgeverijpluim.nl

Geen enkel deel van dit boek mag worden gebruikt voor het trainen van kunstmatige intelligentie.

Ter nagedachtenis aan mijn grootvader Jaap Goudsmit (1895-1945) en mijn vader Rob Goudsmit (1926-2023)

‘want het scheurende geluid
waar ik van mijn lief mee scheidde
schrikt mij nu het bed nog uit
waar wij soms in dromen beiden
dat de oorlog van weleer
wederkeert op vilten voeten,
dat we, eigenlijk al niet meer
kunnend alles, toch weer moeten
liggen rennen en daarnaast
gillen in elkanders oren,
zo wanhopig dat wij haast
dromen ons te kunnen horen.’

Leo Vroman, ‘Vrede’, *De Gids* 117 (1954)

Inhoud

1. Als tegenwicht	15
2. Opdringerige gedachten	20
3. De aanwijzing	33
4. Zomergast	44
5. Joodse grootouders	54
6. Mijn ooms	70
7. Eindelijk de oorlog	78
8. Net een slachtoffer	91
9. Ik laat mij horen	100
10. Mijn vader geeft gehoor	114
11. Verdrongen verlies	125
12. Wat familie	136
13. Joods onderduikadres	146
14. Op een lijst	159
15. Jaaps laatste artikel	172
16. Mijn vader en Sally	182
17. Gemiste kansen	191
18. Joodse trekjes	200
19. Wat ben ik?	210
20. De derde Jaap	219
21. De hereniging	228
22. Mijn vaders dood	238
23. Het einde in zicht	251
24. Het familie-uitje	262
25. Mijn vader terug	272

Een woord van dank	281
Bronnen en literatuur	284
Illustratieverantwoording	295

1.

Als tegenwicht

Nooit heb ik geweten wie mijn vader was. Het interesseerde me heel lang niets. Ik was geworden wie ik was zonder hem. We leefden in andere werelden.

Dat veranderde in 2017, een paar maanden voor mijn zezestigste verjaardag. Mijn moeder was in de winter van 2016-2017 achtentachtig geworden en voor het eerst had ik het gevoel dat ze oud werd. Haar onvermoeibare energie leek uit haar te vloeien. Drie maanden later bleek waarom. Ze had een ongeneeslijke kanker waardoor ze steeds geler en heel misselijk werd. In de herfst van 2017 besloot ze er een eind aan te maken. In haar eigen woorden: er was geen lol meer aan. Ze regisseerde haar begrafenis tot in detail en ik moest haar met de hand op het hart beloven al haar wensen letterlijk uit te voeren. Ze besloot tot een laatste wraakactie tegen de mensen die haar aan haar oorlogsverleden deden denken, te dichtbij kwamen of haar doorzagen. Dat liet een aantal heel goede vrienden van mijn moeder huilend van vertwijfeling achter. Je kon nooit aan haar eisen voldoen, omdat ze altijd bang was dat je haar uiteindelijk toch in de steek zou laten.

Ze wilde herinnerd worden door de mensen die ze kon hebben en die niet te veel van haar hadden gevraagd. Ik had na tien jaar niet met haar gesproken te hebben het uiteindelijk weer goed met haar gemaakt op het moment dat mijn kinderen groot genoeg waren, want ik had hen niet willen blootstellen

aan haar ongeschreven wetten en eisen, die je elke keer weer op het verkeerde been zetten. Het ontbrak mijn moeder aan tegenwicht en daarmee had ik dit als kind ook niet. Ik had iemand nodig gehad die haar in de hand hield. Iemand met wie ze haar pijn over de oorlog kon delen, dat was immers waarom ze volgens mij oorspronkelijk met mijn vader was getrouwd. En ik vroeg me af of ik een ander mens was geworden als mijn vader, Rob Goudsmit, elke avond aan tafel had gezeten, als hij en mijn moeder bij elkaar waren gebleven.

Zo'n drie maanden voor haar euthanasie op 17 november 2017 ging ze er eens voor zitten om me ernstig toe te spreken.

‘Ik wil pas doodgaan als er twee Stolpersteine liggen voor de deur van mijn en jouw ouderlijk huis aan de Van Eeghenstraat 63. Om iedere voorbijganger eraan te herinneren dat Bompie en Céline, jouw overgrootouders, uit het huis zijn gesleept, op transport zijn gezet naar Auschwitz en daar direct bij aankomst op 21 september 1942 zijn vergast. De dag dat dit gebeurde staat voor altijd op mijn netvlies.’

Mijn moeder beweerde bij hoog en bij laag dat ze die Stolpersteine had aangevraagd, maar nooit meer iets had gehoord. Bij navraag bleek de Amsterdamse Stolpersteine-organisatie van niets te weten, typerend voor hoe ze er altijd van uitging dat iemand bij een half woord naar haar pijpen danste. Ik zei dat ik ervoor zou zorgen dat die Stolpersteine er kwamen. Er was een wachtlijst van meer dan zeshonderd en de kans dat het nog voor haar dood zou lukken was klein. Toen ik haar snel te verwachten overlijden en oorlogsverleden aanvoerde, kon ze er nog tussen worden ‘gefrummeld’, in haar eigen woorden. Op 2 november 2017 werden de Stolpersteine gelegd, door de kunstenaar Gunter Demnig zelf, twee weken voor haar dood.

Mijn vader Rob Goudsmit was erbij. Zijn neef, mijn oom

Hedda tijdens de plaatsing van Stolpersteine voor haar grootouders in 2017, op de achtergrond Loek, Rob en ik.

Loek van Vollenhoven, had hem meegebracht naar de plechtigheid. Oom Loek had zijn fameuze hoedje op, maar mijn vader dacht er niet aan zijn hoofd te bedekken met een hoedje of keppeltje. Ik begreep wel dat mijn moeder een ritueel wilde bij de Stolpersteinplaatsing, en dan lag een Joods ritueel voor de hand. Ze stond erop dat er kaddisj werd gezegd, het gebed voor de doden. Mijn vader had daar niets mee. Ik begreep niet waarom niet, wat was dit voor een man? Hij was gekomen omdat mijn moeder stervende was, maar verder leek het hem niets te doen.

Mijn moeder had in de oorlog ‘alleen maar’ haar grootouders verloren, haar ouders hadden ‘relatief’ weinig last gehad. Mijn vader had tijdens de oorlog wel zijn ouders, maar weer niet zijn grootouders verloren. Was dat dan wel dezelfde oorlog voor mijn vader en mijn moeder? En welke oorlog droeg ik met me mee? Er be kroop me een gevoel van opluchting dat ik niet door

deze onverschillige man was opgevoed, maar door een moeder die vol van de oorlog was. Maar was dat wel zo fijn? Ik wilde weten hoe mijn vader het had klaargespeeld de oorlog uit zijn eigen geschiedenis te verwijderen, of althans de herinnering eraan van pijn te ontdoen. En vooral of dat hem was gelukt. En ik vroeg me af: had het uitgemaakt als hij er voor mij geweest was?

Na mijn moeders dood begon ik een gemis te voelen en elk jaar werd ik me daarvan meer bewust. Als ik mijn vader nog wilde vinden moest ik opschieten. Hij was inmiddels bijna tweeënnegentig.

Ik wist natuurlijk zijn naam, zijn geboortedatum, zijn adres, zijn werk. Mijn hele leven had ik gedacht dat hij weinig om mij gaf. Ik hield me vast aan de gedachte dat ik hem tot ik begon aan mijn medische studie nauwelijks had gezien. Later werd ik gedwongen daar toch iets anders tegenaan te kijken. Ik ben in mijn zoektocht meerdere foto's van ons samen tegengekomen, die een ander beeld schetsen. Heb ik het verdrongen dat mijn vader niet weinig maar misschien zelfs veel moeite heeft gedaan een band met mij op te bouwen, van kinds af aan? Was ik er misschien wel zelf de oorzaak van dat dit nooit gelukt was? Of misschien was ik wel doodsbang dat als die band ontstond ik het gemis nog meer zou voelen.

Toen ik me eenmaal bewust was van het vadersvacuüm zat ik ermee in mijn maag: wat wilde ik nu, zo laat in mijn leven, nog van hem? Mijn vrouw, altijd rechte doorzee en doortastend, zag het probleem niet zo. 'Bel 'm op, maak een afspraak, praat met 'm.' Maar dat was nu net wat ik niet durfde.

Ik miste de helft van mijn geschiedenis, terwijl ik leef volgens de regel dat ik nergens spijt van wil hebben. De Amerikaanse filosoof Robert Nozick heeft een formule ontwikkeld die in getallen uitdrukt hoeveel spijt je hebt, of hoe tevreden je bent over je leven. Probeer de belangrijkste momenten op een rij te

zetten, zowel momenten waarvan je het gevoel hebt dat je er niet mee deed wat erin zat, als die waarvan je denkt dat je alles eruit hebt gehaald. Denk hierover niet langer dan een kwartiertje na. Stel dat je 6 van de 12 keer niets hebt gedaan waar je iets kon doen, terwijl je 6 keer optimaal hebt gereageerd op het moment suprême, en deel het eerste door het tweede getal. Dan is de hoeveelheid spijt die je hebt 1. Als je 8 keer de boot gemist hebt en 4 keer niet, dan kom je uit op 2. Als het andersom is – 4 keer een miskleun en 8 keer raak – dan ligt het getal op 0,5 en kun je best tevreden zijn over je leven. Mijn resultaat lag boven de 1, misschien zelfs wel ver boven de 1, en daarin speelden twee grote onderwerpen een rol: mijn verhouding tot mijn vader en mijn verhouding tot het Jodendom. Ik ben dol op formules, daarop kun je bouwen. En ik wilde voor mijn dood mijn hoeveelheid spijt tot minstens 0,1 laten dalen. Het drong tot me door dat ik dan snel iets moest doen.

2.

Opdringerige gedachten

Het is achteraf altijd makkelijk om te denken dat je het kind van de rekening bent. Dat is zeker zo als je geboren bent na de oorlog die je Joodse ouders bewust hebben meegemaakt. Mijn moeder had twee Joodse grootouders, mijn vader vier en dat maakte in de ogen van de Duitsers een groot verschil. Mensen met drie of vier Joodse grootouders brachten het er heel wat slechter van af dan diegenen met een of twee.

Het Jood-zijn is voor een belangrijk deel genetisch en minder religieus, zeker in mijn geval. Welke karaktereigenschappen heb ik met mijn geboorte meegekregen? En werden die door onze geschiedenis versterkt? Je komt er niet makkelijk achter wat je levensloop doorslaggevend heeft gevormd, en wetenschappers zijn nog niet in staat eigenschappen toe te wijzen aan specifieke delen van de hersenen, laat staan dat duidelijk is of bepaalde hersendelen van Joden beter zijn ontwikkeld door alle misère van de oorlog. Ik ben geen ervaringsdeskundige van antisemitisme en ben me er niet van bewust ooit om mijn Jood-zijn te zijn benadeeld of gediscrimineerd. Ik meen met recht te mogen zeggen dat ik in mijn leven weinig tot geen antisemitisme heb ervaren, niet in mijn persoonlijke en niet in mijn professionele leven. De waarschuwing hiervoor wel. Alles kon weer gebeuren, daar geloofde mijn moeder heilig in.

Ik ken alleen het trauma van mijn moeder, gekenmerkt door een allesverzengende woede op de Nederlanders die haar beste

vriendin en grootouders uit hun huizen hadden gehaald en aan de nazi's hadden uitgeleverd. Of mijn vaders oorlogservaringen indirect ook invloed op me hebben gehad weet ik niet.

Een oorlogsslachtoffer zie ik als iemand die tijdens de oorlog is overleden omdat hij of zij door de bezetter de dood in is gejaagd, op een manier die onrechtvaardig en onontkoombaar was, dus niet iemand die toen toevallig is overleden aan een hartinfarct of auto-ongeluk. Ik beleef de oorlog als iets wat mijn ouders en grootouders is aangedaan, maar mij is in wezen niet meer en niet minder aangedaan dan dat mijn vader zijn ouders in Auschwitz heeft verloren en mijn moeder haar grootouders. Ik definieer de Tweede Wereldoorlog als een tijdsbestek waarin een groep seriemoordenaars aan de macht was, die het vooral had gemunt op Joden en een efficiënt moordapparaat op poten had gezet. Van de meer dan 100 000 uit Nederland gedeporteerde Joden hebben niet meer dan zo'n 5000 de kampen overleefd, de overlevingskans als de trein uit Nederland vertrok naar het oosten was kleiner dan 5 procent. Als je met de trein Auschwitz binnenreed, wat 60 000 Nederlandse Joden overkwam, was de overlevingskans meer dan gehalveerd – ongeveer 2 procent heeft een verblijf in Auschwitz overleefd. Het ergste wat je kon gebeuren was terechtkomen in Sobibór, met een overlevingskans van vrijwel nul (19/34 313). Zij die niet verder kwamen dan Theresienstadt waren het beste af, daar was de overlevingskans zo'n 60 procent en als de reis eindigde in Bergen-Belsen was de overlevingskans zo'n 40 procent. Als ik deze getallen opschrijf voel ik weinig. Zo gaat dat met getallen, vooral als ze groot zijn. Huilen kun je hierom niet. Het doet er blijkbaar vooral toe hoe dicht iemand die vermoord is bij je staat, alleen voor een enkeling kun je tranen laten, of als het kinderen betreft.

Mijn grootvader, Jacob 'Jaap' Goudsmit wist op de dag van aankomst in Auschwitz de gaskamer te ontlopen, maar hij zou het kamp nooit meer uit komen, het was slechts uitstel. Zijn vrouw Josephine, die bij aankomst wel werd vergast, zag hij nooit meer terug. Omdat Jaap arts was, stelde ik me voor dat hij van kamparts Josef Mengele zelf uitstel van executie had gekregen, een verhaal waarmee je kon thuiskomen. De mensen die Mengele uitkoos voor zijn quasiwetenschappelijke onderzoeken 'hadden mazzel', ze kregen beter en meer eten. Ik was er nog niet achter of Mengele op die verdoemde 25 oktober 1944, toen Jaap en Josephine uit Theresienstadt aankwamen, op het perron stond. Maar als dat zo was dan deed Mengele wat hij altijd schijnt te hebben gedaan: alle artsen vragen een stap naar voren te doen. Mengele was buitengewoon geïnteresseerd in vitaminegebreken bij Sinti- en Roma-kinderen, het onderzoeksterrein van mijn grootvader. Sally de Jong, de jonge dokter met wie Jaap Goudsmit voor de oorlog zijn vitamine-onderzoek deed, werkte al maanden aan Mengeles onderzoek mee. Sally was al eind december 1943 door Mengele persoonlijk geselecteerd en werkte daar nog toen mijn grootvader aankwam. Als Jaap Goudsmit bij het gebruikelijke interview door Mengele de kans had gekregen de naam van Sally de Jong te laten vallen en hun gemeenschappelijke onderzoeksterrein te noemen, was Jaap Goudsmit mogelijk aan het Mengele-team toegevoegd.

Sally werkte in Blok 10 totdat hij op 18 januari 1945 meeging op een van de zogeheten dodenmarsen uit Auschwitz, zes dagen voordat Jaap Goudsmit overleed. Mengele voerde met zekerheid nog experimenten uit in december 1944 en is nog gezien in Auschwitz op 17 januari 1945. Feit is dat Jaap op 18 januari 1945 achtergebleven of achtergelaten is in het kamp. Als Jaap net als Sally meewerkte aan de experimenten van Mengele, dan was dat maar twee maanden – van begin november

tot eind december 1944. Vermoedelijk in januari 1945 kreeg hij buiktyfus en op 24 januari 1945 overleed hij daaraan.

Terwijl ik dit allemaal bedacht, bekroop me een naar gevoel, want waarom hoopte ik bijna dat Jaap Goudsmit bij Mengele had gewerkt? Ook al had hij dan meegewerkt aan medische martelingen? Omdat hij dan beter af was geweest? Omdat ik dan misschien een grootvader had gehad?

Jacob Goudsmit en Josephine Goudsmit-Wolf zijn oorlogsslachtoffers; ze konden het zelf niet navertellen. De mensen die levend uit Auschwitz zijn gekomen zijn dat ook. Zij zijn immers zelf in de hel geweest en hebben door immens toeval en geluk hun verhaal kunnen doen; zij lijden misschien wel het allermeest, zeker het langst.

Mijn vader en zijn broers hebben niet in een kamp gezeten, zelfs niet in het doorgangskamp Westerbork. Ze zijn voor de oorlog geboren en hebben hun ouders verloren doordat die in een kamp zijn vermoord. Zij woonden gedurende de oorlog in Amsterdam. Net als mijn moeder trouwens. Ik noem hen tweedegeneratieoorlogsslachtoffers. En in potentie ben ik een derdegeneratieslachtoffer, als kind van twee voor de oorlog geboren ouders, die abrupt hun (groot)ouders verloren op zeventien- en dertienjarige leeftijd. Dooft de pijn of de last die je meedraagt langzaam uit met het voortschrijden van de generaties – neuroses, angsten, slaapstoornissen, paniekaanvallen, het schuldgevoel nog te leven, de ziekelijke neiging continu te willen bewijzen dat je er mag zijn, paranoia, neurotische wraakgevoelens, zelfhaat? En kan dit doorgegeven worden? Is het collectieve lijden van de Joden in de bezette gebieden zo groot geweest dat je er tot in het derde geslacht niet aan kunt ontkomen?

Ik ben een wetenschapper, gewend om antwoorden te vinden in de wetenschap en me daarop te verlaten. Als ik trauma op

deze manier benader, dan helpt het me misschien te begrijpen wat mijn ouders en hun ouders is overkomen, dan kan het hun gedrag verklaren en daarmee misschien ook mijn gedrag.

Na de oorlog werd het specifieke oorlogslijden vervat in een syndroom, het KZ- of concentratiekampsyndroom. Dit is een speciale categorie onder de paraplu van het posttraumatisch stresssyndroom en het werd in de jaren kort na de oorlog beschreven door een aantal Joodse artsen, van wie een groot aantal zelf in een kamp had gezeten. Naast Eddy de Wind waren dat Jacques Tas en Elie Aron Cohen, en psychiater Jan Bastiaans, die én niet Joods was én niet in een kamp had gezeten. Dat laatste was belangrijk, omdat door zijn steun uiteindelijk erkenning ontstond voor het onbeschrijfelijke dat Joden was aangedaan door de Duitse moordmachine met hulp van de Nederlandse ambtenarij. Bastiaans werd een publieke figuur door zijn claims dat hij met zijn onorthodoxe en spectaculaire lsd- en pentothalbehandelingen zijn patiënten die in een concentratiekamp hadden gezeten kon afhelpen van hun KZ-syndroom, of ten minste de kampherinneringen dragelijk kon maken. Het was ook Bastiaans die het begrip KZ-syndroom in 1957 in Nederland introduceerde nadat het drie jaar eerder door Scandinavische artsen was 'ontdekt'. Bastiaans geloofde heilig in zijn methode en zijn patiënten deden dat ook, maar achteraf bleek er geen enkel bewijs dat zijn behandelingen de Joodse concentratiekampoverlevers goeddeed, laat staan afhielp van hun syndroom. Hoewel door de tovenarij van Bastiaans waarschijnlijk niemand werd genezen, kregen hierdoor in de jaren zestig en zeventig de mannen en vrouwen die de concentratiekampen hadden overleefd wel, eindelijk, de aandacht, het medeleven en de erkenning van de Nederlandse bevolking voor het leed dat ze was aangedaan. Het KZ-syndroom was dan misschien niet specifiek voor het lijden in een con-

centratiekamp, maar de oorzaak, het verblijf in onder andere de hel van Auschwitz, stond nu wel op het netvlies van iedere Nederlander.

De vraag is hoe erg gruwelen moeten zijn geweest om vlak na de oorlog of jaren daarna last van het KZ-syndroom te hebben. Gezien de draagkracht per persoon verschilt, is dit moeilijk te beantwoorden. Het ergste wat je kan overkomen, zo stel ik me voor, is te moeten leven met de herinnering aan alle familieleden en vrienden die zijn vergast. Want uitroeiing van iedere Jood die werd afgeleverd in het kamp was het doel van vernietigingsplaatsen als Auschwitz of Sobibór. Dat te overleven was bijkans onmogelijk, je kunt je bijna niet voorstellen dat je zelfs van een kort verblijf in een van die kampen niet knettergek werd.

Mijn grootvader Jaap Goudsmit had de moordmachine amper overleefd, al stierf hij alsnog in het lege Auschwitz op 24 januari 1945, na een verblijf van maanden in Westerbork en Theresienstadt en drie maanden in Auschwitz. Dat hij het KZ-syndroom had opgelopen ligt voor de hand. Als mens, als arts en als weduwnaar van zijn al bij aankomst in Auschwitz vergaste vrouw Josephine moet hij ongeloofelijk geleden hebben. Er is niemand van mijn vaders familie die een verblijf in Auschwitz of Sobibór heeft kunnen navertellen. Ik ben aangewezen op de literatuur.

Al in februari 1946 publiceerde arts en psychiater Eddy de Wind zijn herinneringen aan het kamp in het boek *Eindstation Auschwitz*. Hij beschrijft zijn verblijf in Auschwitz direct nadat de Russen het kamp kwamen bevrijden, of liever gezegd binnentrokken, er was tenslotte geen Duitser meer aanwezig. Hij beschrijft ook zijn gevoelens, in eerste instantie weet hij niet of zijn vrouw de gaskamers heeft weten te ontlopen of een hongerdood is gestorven. Eddy de Wind staat voor de keus de uittocht

te maken uit het kamp óf bij de zieken achter te blijven. Wat voel je in zo'n geval? Hij bleef. Waarom ging Eddy niet weg? Het lijkt vooral de angst te zijn geweest er alleen voor te staan, sommige mannen wisten dat hun vrouw vergast was, anderen waren daarover in onzekerheid. Hetzelfde gold voor kinderen. Degene die de eerste selectie overleefde, hoorde al snel dat de rest onder valse voorwendsels naar hun dood in de gaskamers werd geleid. Zijn vrouw bleek het overigens overleefd te hebben en meegetrokken te zijn met de later zo genoemde dodenmars uit het kamp.

In de drie ziekenhuisblocks lagen nog een paar honderd zieken die niet voort hadden gekund en dan het overvolle Block 19, vol zieken [...], zo schrijft Eddy de Wind. Daar ergens moet Jaap Goudsmit hebben gelegen.

Ook de nuchtere psychiater De Wind, die zijn gevoelens kort na de oorlog goed onder woorden wist te brengen, moest voor zijn kZ-syndroom behandeld worden.

Wat als je Auschwitz overleefde en als een verweesd scharminkel terugkeerde naar Nederland? We weten nu dat deze zwaarst getroffen de eerste vijftien jaar na de oorlog hun ellende in eenzaamheid moesten verwerken, wat in de meeste gevallen natuurlijk niet lukte. De wederopbouw van het land stond voorop, de aandacht ging naar de helden en niet naar de slachtoffers. Pas veel later, in de jaren zestig, kregen de Joodse slachtoffers erkenning. Toch werd hun soms zelfs aangerekend dat ze zich als makke schapen de dood in hadden laten jagen.

Eddy de Wind had goede hoop na de eerste reacties op zijn verblijf in Auschwitz, dat hij hiervan geen blijvende gevolgen zou ondervinden.

Wat eenmaal de afschuwelijkste werkelijkheid was komt ons nu voor als een griezelfilm uit onze kinderjaren. Nog stormen,

tezamen met de herinneringsbeelden, de angst en de woede op ons af, maar ze zijn als gekooide dieren... Ze kunnen ons niet meer bespringen, we hebben er afstand van genomen.

Had mijn vader over het verlies van zijn ouders ook zulke heftige gevoelens? En ik, was het mij allemaal bespaard gebleven omdat ik mijn vader nauwelijks zag? Mijn vader heeft niet eens Westerbork vanbinnen gezien en ik was nog niet eens verwekt, wij hebben geen van beiden herinneringsbeelden, maar hebben we dan wel de angsten en de woede?

De Wind komt tot de conclusie dat wanneer je in Auschwitz opgesloten wordt met geen enkel vooruitzicht op overleven, en zonder te kunnen snappen hoe of waarom je daar terecht bent gekomen – zoals een soldaat of een verzetsstrijder dat wel heel goed begrijpt (hij of zij heeft zijn of haar leven op het spel gezet om voor de goede zaak te vechten) – het dan de beroving van hoop is die je gek maakt. Dat is een gekte waar je nooit meer vanaf komt, al ben je bevrijd van de continue confrontatie met de dood. Het kan zo erg worden dat je liever dood bent dan levend en zelfs denkt dat je geen recht op leven meer hebt. Die gekte eet je vanbinnen op, vanbuiten is er soms, meestal misschien, niks te merken. Jij kent je angsten en je woede, maar de buitenwereld mag er niks van merken. Je verwijt jezelf ook dat je niet eerder in actie gekomen bent, niet bent ondergedoken of je niet hebt aangesloten bij het verzet, en dat vreet aan je. Waarom geloofde je niet al in 1941 dat aan de Duitse moordmachine niet viel te ontkomen, vraagt de Wind zich af in 1949.

Hoe fictief het gevoel van veiligheid was, dat werd onderhouden door de stempels van de Joodse Raad en door allerlei 'lijsten' en ander soort toezeggingen, realiseerde elk zich pas als hij in de trein de Nederlandse grens passeerde.